

L'ESPai DELS MORTS: ELS CEMENTIRIS I EL PENSAMENT HIGIENISTA IL·LUSTRAT.*

Isabel Lobato Franco
Olga López Miguel

Al llarg de gairebé tota l'Edat Moderna els llocs escollits per donar sepultura als cadàvers eren, de forma exclusiva, els petits cementiris adosats a les esglésies i el mateix interior dels temples, situats dins els murs de les ciutats. Aquesta pràctica fou comunament acceptada al nostre país almenys fins al darrer terç del segle XVIII i ancaixa perfectament dins una religió com el catolicisme que admet la immortalitat de l'ànima i la vida futura. És per això que es fa ben palesa la preocupació de la societat d'aquesta època per la ubicació dels seus cossos difunts, com bé ho demostren recents treballs sobre les actituds col·lectives davant la mort (1).

Malgrat l'exclusivitat de la sepultura dins els recintes eclesiàstics, aquest costum no començà amb el cristianisme mateix sinó que neix amb el culte als màrtirs, el lloc d'enterrament dels quals, situats fora de les poblacions, es convertí en destí de les pelegrinacions dels fidels, provocant una acumulació de sepultures en els temples edificats damunt els túmuls dels primers sants màrtirs (2).

Dins les disposicions legals medievals ja es trova recollit aquest fet, si bé s'observa com un dret reservat només a determinants individus en funció del seu rang, dels seus mèrits o dels serveis prestats a la Monarquia o a la comunitat:

"Soterrar non deben ninguno en la Iglesia si non á personas ciertas, que son nombradas en esta ley, asi como a los Reyes, é á las Reynas, é á sus hijos, é á los Obispos, é á los Piores, é á los Maestros, é á los Comendadores que son Prelados de las Ordenes, é de las Iglesias Conventuales, é á los Ricos-omes honrados que ficiesen Iglesias de nuevo (...) é á todo ome que fuese clereco ó lego, que lo mereciere por santidad de buena vida ó de buenas obras".(3)

- 1.- Vegeu LÓPEZ MIGUEL, O. *Actitud col·lectives davant la mort i discurs testamentari al Mataró del segle XVIII*. Mataró 1987 pp. 63-70 i DE LA PASCUA, M.J. *Actitudes colectivas ante la muerte en el Cádiz de la primera mitad del siglo XVIII*. Cádiz, 1984 p. 123 i ss.
- 2.- ARIES, Ph. "Contribution à l'étude du culte des morts à l'époque contemporaine" a *Essais sur l'Histoire de la mort en Occident du Moyen Age à nos jours*, Paris, 1975.
- 3.- "Las Paridas" Llei I Tit. 13 Partida I

Fou d'aquesta manera com començà i arrelà amb força el costum de les sepultures dins els temples, que l'Església permeté i fins i tot fomentà -malgrat la prohibició dels dret canònic-, mantenint, en aquesta qüestió, una postura ambigua i contradictòria. Aquesta actitud esdevingué molt adient per mantenir el control ideològic de la societat ja que el contacte entre vius i morts recordava sempre als primers el caràcter fugisser de la seva existència i la necessitat, per tant, de penedir-se dels pecats i preparar-se per a ben morir (4).

La unanimitat en quant al lloc de sepultura no és reflex, però, d'una uniformitat en quant a les tombes. La mort tampoc no iguala els homes i, dins la societat fortament jerarquitzada dels segles moderns, és de preveure que les classes privilegiades assoliran les sepultures de més gran preeminència dins els murs del temples, mentre que les classes populars no poden aspirar més que a un enterrament dins els petits cementiris parroquials junt a les esglésies.

L'acumulació secular de cadàvers sepultats a l'interior dels recintes eclesiàstics provocava una situació d'evident insalubritat dins les grans poblacions, éssent a l'origen de nombroses malalties i òbits ocasionats per les més variades infeccions que la descomposició dels cossos dels difunts trasmetien als vius; els cementiris, amb el temps, esdevenen terribles femers que empudeguen les ciutats. Els testimonis són contundents:

"(...) es perjudicial para la salud humana y temple de los Pueblos el fetor y efluvios corrompidos que exhalan continuamente las sepulturas (...)">(5)

A la Barcelona de la segona meitat del segle XVIII la contaminació pervinent de letrines, clavegueres i, sobretot, dels cementiris parroquials esdevenia insuportable i contra ella s'alcen les veus més autoritzades. Tant a nivell institucional com a nivell privat s'intenta trobar solucions per la situació de insalubritat de la ciutat a l'hora que donar-ne explicacions científiques sobre aquest procés. Una de les veus que s'alcen amb més força contra aquesta situació es la de l'Acadèmia Mèdico-Pràctica de Barcelona, fundada el 1770, societat que recull clarament els supòsits del pensament higienista de la Il.lustració, els quals constitueixen un aspecte particular dins el marc de la política de foment general impulsada pels governs il.lustrats. Observació, experimentació, pragmatisme, racionalisme cartesiana, és la metodologia que deu guiar tots els metges acadèmics per tal d'aconseguir el principal dels objectius de l'Acadèmia: "la maior instruccion y la publica salud".(6)

Així doncs, l'Acadèmia es mostra plenament d'acord amb un dels tòpics favorits de la Il.lustració com és aquell que proclama que la ciència ha d'ésser útil als Estats i que aquests han d'ésser els encarregats de difondre els seus efectes beneficiosos a la totalitat de la societat.

A instàncies de la Junta de Sanitat de l'Ajuntament de Barcelona, l'Acadèmia Mèdico-Pràctica elaborà un *Dictamen* en el qual responia a la preocupació que mostraven les autoritats

- 4.- LEANTE, F. *Tratado de cementerios*. Lerida, 1887 Aquest autor defensa l'Església de les acusacions que se li fan d'ambigüitat i contradicció sobre aquesta qüestió tot dient que l'Església "siempre fue partidaria del enterramiento en cementarios y solo por consideraciones a determinadas personas y por una tolerancia general después, pudo permitir que se realizasen en los templos." p. 9
- 5.- ANONIM. *Historia y poesias que manifiestan la utilidad de los cementerios, por el bien de la humanidad, salud publicas y beneficio de los que concurrimos al tempo a orar*. Barcelona. Fullet sense data Fol. 1 exemplar a l'Arxiu Històric Municipal de Barcelona A.H.M.B..
- 6.- *Estatutos de la Academia Medico-Practica de Barcelona erigida en la ciudad de Barcelona con permiso del Real Acuerdo de 4 de mayo de 1770*. Carlos Gibert Tutó, Barcelona, 1779 p. 3 Alguns autors s'han dedicat ja a l'estudi de l'Acadèmia com a institució il.lustrada. Vegeu, per exemple PI I ARIMON, A. *Barcelona antigua y moderna*, Barcelona, 1854 Vol. II pp. 190-196 i també RIERA I TUEBOLS, S. *Ciència i tecnica a la Il.lustració: Francesc Salvà i Campillo 1751-1828.*, Barcelona, 1985 pp, 94-96

sanitàries sobre l'augment de les morts repentines, i que avui constitueix un valuós document referit a la situació sanitària barcelonina en el darrer terç del segle XVIII (7).

Una de les possibles causes de mortalitat dins la ciutat, segons el memorial de l'Acadèmia és la manca de ventilació dels carrers, estrets i amb cases molt altes, on s'acumulen els vapors pudents pervinents de letrines, clavegueres i, naturalment cementiris:

"(...) la poca ventilacion de Barcelona, por la estrechez de sus calles y la elevación de sus casas y los vapores corrompidos que despiden los lugares comunes, las alcantarillas y los cementerios, que todas se pueden reducir a una causa, es á saber, la infeccion de la Atmosfera."(8)

Com es desprèn d'aquest paràgraf, l'Acadèmia accepta plenament la teoria, molt vigent en aquesta època, dels "miasmes" o vapors perjudicials que exhalen les tombes i tots els detritus biològics en general i també les partícules que es formen en cremar-se els taüts i barrejar-se en l'aire de l'atmosfera, essent aquests vapors o "miasmes" els causants de bona part de les malalties. Són, en definitiva,

"(...) los efluvios corrompidos que despiden (...) las letrinas, los albañiles, los corrales, los muladares, los mataderos y los cementerios"(9).

Aquesta teoria dels vapors podrits que dimanen els cadàvers i enverinen l'aire està perfectament descrita pel matemàtic B. Bails el qual manifestà, el 1785, ésser contrari a l'enterrament dels difunts dintre de les esglésies:

"Siempre que el ayre calentado obra en los cadaveres, esto es, en curpos que privados de su calor propio, adquieren un calor extraño, muy pronto crece su volumen, el texido celular y los vasos se hinchan, y se hace con rapidez la putrefaccion. (...) El ayre lleno de efluvios putridos seria indefectiblemente mortal á no ser que las exhalaciones varias de algunos cuerpos embotan su malignidad, y los vientos disipan los principios de su corrupcion"(10).

Així, aquest aire enverinat

"(...) debilita, relaja y corroe las fibras, irrita los nervios, disminuie la transpiracion, hace la respiracion dificil y ansiosa, corrompe los alimentos, comunica por varios caminos los humores sus malas calidades y perturba las secreciones y excreciones"(11).

7.- *Dictamen de la Academia Medico-Practica de Barcelona sobre las frecuencia de las muertes repentinas y apoplejias que en ella acontecen*. Carlos Gibert Tutó, Barcelona, 1784. Aquest *Dictamen...* des del punt de vista de la sanitat en general dins la ciutat de Barcelona ha estat estudiat per GARCÍA FUENTES, G. "El panorama sanitario de Barcelona a finales del siglo XVIII". *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Vol II pp. 657-666 En aquest treball s'utilitzen només les informacions referides als cementiris que apareixen en el *Dictamen...* pp. 61-72

8.- *Dictamen...* p.21

9.- *Dictamen...* p.23

10.- BAILS, B. *Pruebas de ser contrario a la practica de todas las naciones y a la disciplina eclesiastica y perjudicial a la salud de los vivos, enterrar los difuntos en las iglesias y poblados*. Madrid, 1785 p. 158 En general sobre aquest tema veure pp. 155-166

11.- *Dictamen...* p.26

Per tant, és imprescindible, per al manteniment d'una bona salut pública, que l'aire estigui net d'aquests agents contaminants:

"Es el ayre, por el qual vivimos, un agente que debe tener cierta elasticidad, y pureza para mantenernos sanos"(12).

La situació dels cementiris parroquials barcelonins, especialment el de Santa Maria del Mar, el de Nostra Senyora del Pi i, sobretot, el de l'Hospital General de la Santa Creu, és motiu de greu preocupació pel acadèmics i les descripcions que d'ells en fan expressen amb tota fidelitat la repugnància que aquests llocs els hi causaven. Les causes són que

"(...) las fosas estan mui juntas, y que en cada una se entierran muchos cadaveres quedando los ultimos casi a la superficie de la tierra"(13).

Però no tant sols són els petits cementiris parroquials els que es troben en unes condicions higièniques lamentables, sinó que també l'Acadèmia fa èmfasi sobre la situació de les sepultures a l'interior dels recintes eclesiàstics. Els enterraments dins les esglésies, convents o monestirs suposen un triple perill per la salut del barcelonins: en primer lloc, l'existència de bòvedes profundes, l'humitat de les quals provoca una corrupció més accelerada dels cossos que hi són enterrats; en segon lloc, el sistema de lloses per a cobrir les sepultures no impedeix que a través de les seves juntes puguin sortir els vapors de la putrefacció del cadàvers i, en tercer lloc, el gran perill d'infecció que suposa l'obrir les tombes per donar lloc a nous enterraments. Aquest darrer és un fet molt arriscat ja que s'ha comprovat que pot suposar la mort instantània de l'operari:

"El P. Cotté es testigo de la muerte repentina de un sepulturero que abriendo una fosa en el cementerio de Montmorenci dio con el azadon contra un cadaver, que havia un año que estaba allí sepultado, y al golpe se levanto un vapor tan pestifero que al instante le sufocó"(14).

Naturalment davant d'aquesta situació dels cementiris l'Acadèmia dóna solucions de les quals es despren novament l'esperit pragmàtic i racional característic de la Il·lustració. No pot deixar de concloure que "los cementerios no pueden dexar de ser nocivos dentro de qualquiera población", recomanant vivament la construcció de cementiris fora de les ciutats. Els nous recintes hauran de tenir unes dimensions adequades i seguir mesures higièniques relatives a la construcció i a la conducció dels cadàvers que impedixin la reproducció de les condicions poc saludables dels vells cementiris. A tal efecte proposa una fórmula matemàtica que calcula l'extensió idònia dels cementiris en funció del nombre de cadàvers, el terreny precís pels enterraments i el temps de corrupció dels cossos a una profunditat determinada (15). Seguint aquesta mateixa línia racional de la nova ciència espanyola B. Bails dóna una fórmula molt semblant a la que proposen els acadèmics barcelonins, seguint, un i altres, les directrius científiques europees del moment:

12.- PONS, F. *Memoria practica sobre las calenturas putridas del Ampurdan*. Eulàlia Piferrer, Barcelona, 1790

13.- *Dictamen...* p.62

14.- *Dictamen...* p.64

15.- *Dictamen...* pp.61-63 G. GARCÍA FUENTES ja ha explicat suficientment aquesta fórmula matemàtica per la qual cosa no es reproduïx en aquestes planes. Veure d'aquesta investigadora, "El panorama sanitario..." p. 660

"Un adulto necesita una hoya de treinta y seis pies en quadro; multiplicando, pues, por 36 el numero de los muertos de un año comun, y el producto que saliere por tres, quando las hoyas tengan quatro pies de hondo, ó por quatro si fueran hondas seis pies, se sacaran los pies que ha de coger la extension del Cementerio correspondiente al numero de muertos en que en él se hubieran de enterrar, de modo que tengan los cadaveres tiempo de consumirs"(16).

Altres solucions proposades per l' Acadèmia són la neteja de la bòveda de l' Hospital General de la Santa Creu, malgrat que sigui una operació arriscada, l' extracció de letrines i altres dipòsits de residus orgànics i, finalment, l' adopció de mesures legals urgents i efectives que prohibixin els enterraments a les esglésies i fomentin la construcció de cementiris, amples i suficients, fora de les ciutats.

Les disposicions legals reclamades per l' Acadèmia Mèdico-Pràctica no triguen en arribar. Una Reial Cèdula dictada el 1787 per Carles III ordena la construcció de cementiris fora dels nuclis urbans quan no existeixi la possibilitat de trobar dins les muralles de les ciutats espais amplis i ventilats, distants de les cases dels veïns, per a instal·lar-hi els cementiris (17).

Malgrat que aquesta disposició legal recull les aspiracions dels higienistes il·lustrats en quant a la construcció de cementiris fora de les ciutats i poblacions, no contempla la prohibició de continuar les sepultures dins esglésies i recintes religiosos en general ja que en casos excepcionals de virtut i santedat dels difunts és permesa la continuïtat d'aquesta pràctica consuetudinària.

Aquesta llei, característica de la política reformista que es va dur a terme durant el regnat de Carles III, fou ben acollida en els mitjans religiosos barcelonins. El bisbe de Barcelona, Gavino Valladares i Mesia publicà ràpidament un edicte en el qual es dirigia a tots els vicaris, rectors, beneficiats i totes les comunitats eclesiàstiques notificant les disposicions reials "para que llegue la noticia a todos y nadie puede alegar ignorancia" i perquè es procedeixi a l' aplicació immediata del decret (18).

També és ben acollida la normativa per un capellà de l' església reial de Madrid que dedica aquestes octaves a l' elogi de la llei, tot fent referència al poc saludable ambient que es respirava dins les esglésies a conseqüència de les sepultures i a les malalties, i fins i tot a la mortalitat, que els morts provocaven als vius:

"Viva la providencia saludable,
que a Dios da culto, y a los hombre vida;
Huya la corrupcion abominable
De su sagrada casa esclarecida:
Respirese en el Templo el agradable
Aromarico olor que a orar convida
Triunfen ya los incienso primitivos,
Y no maten los muertos a los vivos"(19).

16.- BAILS, B., *Pruebas de ser contrario...* p.176

17.- Recollida a la *Novísima Recopilación de Leyes de España* Llib. I Tit. III Llei I Imprenta del B.O.E., Madrid, 1976

18.- Biblioteca de Catalunya. Arxiu de la Junta de Comerç B.C., A.J.C. Fullets Bonsoms núm. 3291, *Edicto del obispo de Barcelona, Gavino Valladares y Mesia sobre la Real Cedula que prohibe los enterramientos en Iglesias y sobre hacer cementarios fuera de las ciudades*. 11 de maig 1787.

19.- ANÒNIM. *Octavas en elogio de las Reales Providencias para la construccion de cementerios en que sean sepultados los cadaveres de los fieles á beneficio de la salud publica y mayor decoro de los sagrados templos*. Fullet sense data. Exemplar a l'A.H.M.B.

Com acostuma a succeir, les disposicions legals marxen enrera de les realitats perquè el 1775 a Barcelona s'havia efectuat la benedicció del primer cementiri *extra muros* de la ciutat, situat prop de la platja del Poble Nou i construït gràcies als esforços personals del bisbe Josep Climent. També, dos anys abans de la proclamació de la Llei, el 1785, s'havia fet un cementiri al Reial Sitio de San Ildefonso, compendi de normatives urbanístiques i higièniques que hauria de servir com a model pels futurs cementiris edificats després de la normativa del 1787. A aquests dos cementiris seguien d'altres manats construir per Carles III:

"(...)el Rey Nuestro Señor como tan anante de la salud de sus Vasallos, y de que se guarde exactamente la Disciplina Eclesiastica, ya ha mandado por si mismo construir varios cementerios fuera Poblado, como son los de los Reales Sitios de San Ildefonso y el Pardo y el de Yebenes de San Juan, agregandose a estos el de Urgel, el de Cartagena de Levante, el de Sisante, los de Lucena y otros diferentes mandados erigir por varios Prelados y Magistrados en los pueblos de su jurisdicción"(20).

Malgrat la legislació i les iniciatives, tant civils com eclesiàstiques, encaminades a la construcció de cementiris fora de les poblacions, la progressiva implantació d'aquesta topà deseguida amb dos tipus de dificultats principalment. D'una banda la construcció de cementiris fou molt més lenta d'allò que era desitjat pel govern i això degut, sobretot, als problemes econòmics que plantejava; en efecte, trobar un espai adequat i sufragar les obres de construcció foren dos factors de rêmora en la ràpida evolució que desitjaven les autoritats. Bona prova d'això és que el llarg del segle XIX i en successives Reials Ordres, dictades els anys 1833, 1857, 1867 i 1868, els governs ordenen, sobretot als municipis, que s'acceleri la construcció de cementiris i que les despeses vagin a càrrec del Ajuntaments. Més encara, l'Acadèmia Mèdico-Farmacèutica de Barcelona, en un *Dictamen* publicat l'any 1876 continua reclamant de les autoritats la construcció de nous cementiris per a la ciutat per tal d'evitar els problemes sanitaris que la saturació dels cementiris provocaven (21).

D'altra banda, topà amb les resistències psicològiques de la societat davant una imposició des de dalt, ja que la majoria de la població no es manifestà instantàniament favorable a l'inhumació en cementiris allunyats de les seves parròquies i dels seus familiars ja difunts. L'elecció de sepultura en el discurs testamentari continuà anant dirigida cap als recintes sagrats en una proporció suficientment elevada durant gairebé tot un segle com per a que l'any 1849 una Reial Ordre recordés la vigència de la Reial Cèdula del 1787, ordenant que continués indefinidament la prohibició dels enterraments dins les poblacions (22).

Si bé les realitzacions pràctiques resten només esboçades a la fi del segle XVIII, aquestes són, però, reflex evident de la preocupació per l'higienisme que tenien les autoritats espanyoles, tant polítiques com científiques i religioses, sobretot al llarg de la segona meitat d'aquest segle.

La prevenció de tota mena de malalties, tant endèmiques com epidèmiques, era imprescindible per aconseguir la "salut" i la "felicitat" públiques dels súbdits. Aquests termes foren reiteradament emprats per governants i monarques il·lustrats i amb ells designàven la finalitat darrera de la seva política com a un objectiu cap al qual pretenien dirigir totes les seves accions de govern.

20.- ANÒNIM. *Historia y poesias que manifiestan la utilidad de los cementerios, por el bien de la humanidad, salud publica y beneficio de los que concurrimos al templo a orar*. Barcelona, fullet sense data. Exemplar a l'.H.M.B.

21.- *Dictamen emitido por la Academia Medico Farmaceutica de Barcelona para el estudio del emplazamiento y numero de cementerios de esta capital*, Barcelona, 1876 Exemplar a l'A.H.M.B.

22.- Vegeu LÓPEZ MIGUEL, O. *Actituds col·lectives...* pp.68-69 i Reial Ordre de 12 de maig del 1849 Til. I

Especial preocupació merexia la situació sanitària dels grans nuclis urbans. Les ciutats requerien mesures higièniques urgents perquè el gran nombre de letrines, aigües residuals, clavegueres, escombraries, cementiris, etc. que proliferen dins les grans concentracions humanes esdevenen focus d'infecció permanent que provoquen als ciutadans les més variades malalties. La caòtica situació higiènica de les ciutats era ben coneguda per part de les autoritats gràcies als informes que, com el *Dictamen* de l'Acadèmia mèdica barcelonina, els hi arribaven. La política sanitària s'orientà, doncs, a través de tot un conjunt de disposicions legals com les dictades pel cas dels cementiris, cap a un intent de solucionar els problemes de la manca de salubritat de les ciutats.

Malgrat que les disposicions legals foren patrocinades pels Borbons il·lustrats, cal no oblidar que les primeres veus d'alerta sobre la precària situació sanitària que suposaven els cementiris dins la ciutat de Barcelona foren donades pel grup de metges il·lustrats integrats dins l'Acadèmia Médico-Pràctica de la ciutat (23). Científics com ells, imbuïts del racionalisme i del gust per l'experimentació propi del segle de les llums, varen ésser els precursors d'aquells altres metges que, al segle XIX i degut a les repercussions de la Revolució Industrial, iniciaren un corrent de pensament anomenat "Higienisme", el qual considera la gran influència de l'entorn ambiental i del mitjà social en el desenvolupament i trajectòria de les malalties, tot criticant la manca de salubritat de les ciutats (24).

Però els homes són fruit del seu temps i aquest, la segona meitat del segle XVIII, estava dominat a Espanya pels valors ideològics del Despotisme Il·lustrat que es desenvolupen durant tot el segle al socaire de la dinastia borbònica i dels quals Carles III en resta com a màxim exponent.

- 23.- Sobre la situació dels cementiris al segle XVIII a la ciutat de Madrid vegeu el recient estudi de GALAN CABILLA, J.L. "Madrid y los cementerios del siglo XVIII: el fracaso de una reforma" a EQUIPO MADRID, *Carlos III*, Madrid y la Ilustración, Madrid, 1988 pp.255-295
- 24.- Vegeu URTEAGA, I., "El Higienismo en España durante el siglo XIX y el paradigma de las topografías médicas", *Tesi de llicenciatura*, Barcelona, 1980